

A Study of Kurdish Scholars' Handwritten Manuscripts from the Library of Society for National Heritage of Iran

Tarq Yarahmadi, M.A. Graduate, Teaching Arabic Language

Email: targh.yarahmadi@gmail.com

Abstract:

The library of Society for National Heritage is located in the city of Tehran. The library contains 192 volumes of handwritten manuscripts, 141 volumes in Persian, and 51 in Arabic. In the present study, an effort is made to investigate the volumes related to Kurdish scholars. A lack of understanding on the catalogers' part with the celebrated figures and geography of Kurdistan has resulted in insufficient attention to the details in introducing Kurdish scholars' handwritten manuscripts. Therefore, it is necessary to conduct such research in order to further introduce the library's handwritten manuscripts and also to make necessary corrections. The present research was done using the descriptive-analytical method and library resources. Although the library contains only one handwritten manuscript in Kurdish, nearly 38 handwritten manuscripts belong to Kurdish scholars. Kurdish 'ulamā have produced written manuscripts covering various topics including religion, philosophy, *Kalām*, logic, history, Arabic sciences, poetry, and *laṭāyif*.

Keywords: handwritten manuscript, Library of Society for National Heritage of Iran, Kurdish Scholars, Kurdish 'ulamā

سال ۵۴ - شماره ۲ - شماره پیاپی ۱۰۹ - پاییز و زمستان ۱۴۰۱، ص ۸۹ - ۱۱۱	HomePage: https://jhistory.um.ac.ir
شاپا چاپی X ۷۰۶ - ۲۲۲۸	شاپا الکترونیکی ۴۳۴۱ - ۲۵۳۸
تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۲۴	تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۲/۰۴
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۱۸	DOI: https://doi.org/10.22067/jhistory.2023.80381.1195
نوع مقاله: ترویجی	

پژوهشی پیرامون نسخه‌های خطی فرهیختگان کُرد در کتابخانه انجمن آثار و مفاخر فرهنگی

طارق یاراحمدی

کارشناس ارشد آموزش زبان عربی

Email: targh.yarahmadi@gmail.com

چکیده

کتابخانه انجمن آثار و مفاخر فرهنگی در شهر تهران واقع شده است. این کتابخانه دارای ۱۹۲ جلد نسخه خطی است، از این تعداد ۱۴۱ جلد آن به زبان فارسی و ۵۱ جلد آن به زبان عربی است. در این پژوهش تلاش گردیده است نسخه‌های مرتبط با فرهیختگان کُرد در این کتابخانه مورد بررسی قرار گیرد. عدم آشنایی فهرست‌نگاران با مشاهیر و جغرافیای کردستان سبب گردیده که در معرفی نسخه‌های خطی فرهیختگان کُرد در این کتابخانه دقت لازم صورت نگیرد، لذا انجام چنین پژوهشی به منظور معرفی بیشتر نسخه‌های خطی این کتابخانه و اصلاح موارد لازم، ضروری به نظر می‌رسد. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی با استفاده از منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. اگرچه فقط یک نسخه خطی در این کتابخانه به زبان کُردی است، اما نزدیک به ۳۸ نسخه خطی این کتابخانه از آن فرهیختگان کُرد است. نسخه‌های علمای کُرد در موضوع‌های مختلفی از جمله دینی، فلسفی، کلام، منطق، تاریخ، علوم عربی، شعر و لطایف نگارش یافته است.

کلیدواژه‌ها: نسخه خطی، کتابخانه انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، فرهیختگان کُرد، علمای کُرد.

مقدمه

انجمن آثار و مفاخر فرهنگی در سال ۱۳۰۱ش با نام «انجمن آثار ملی» به همت گروهی از رجال دانشور و علاقه‌مند به آثار تاریخی و حفظ آن، تأسیس گردید. کتابخانه این انجمن در سال ۱۳۴۷ش با ۱۰۶ جلد کتاب شروع به فعالیت نمود، رقم مزبور در سال ۱۳۵۷ش بر اساس «گزارش کارهای انجمن آثار ملی سابق» به ۹۸۴۹ جلد کتاب رسید. پس از یک دوره رکود چندساله در سال ۱۳۷۲ش مجدداً کار خود را آغاز کرد و از ابتدا شروع به فهرست‌نویسی، رده‌بندی و سایر امور مربوط به آماده‌سازی و امانت دهی کتاب‌ها نمود.

آمار کتاب‌های این انجمن در حال حاضر نزدیک به ۴۴۰۰۰ جلد کتاب است. این کتابخانه دارای ۱۹۲ نسخه خطی که ۱۴۱ جلد آن به زبان فارسی و ۵۱ جلد آن به زبان عربی است. فهرست کتاب‌های خطی انجمن در سال ۱۳۸۰ش با عنوان فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه انجمن آثار و مفاخر فرهنگی زیر نظر عبدالله انوار منتشر گردیده است.

همانند دیگر کتابخانه‌های ایران، خوشبختانه علماء و نویسندگان کُردزبان در تألیف و کتابت نسخه‌های خطی این کتابخانه، سهمیم هستند. همین امر موجب گردید که نگارنده طی پژوهش حاضر در پی استخراج آن‌ها از فهرست مذکور و برشمردن این نسخه‌ها در این پژوهش باشد. نگارنده این سطور تنها به تفریز نسخه‌ها اکتفا ننموده بلکه در حد توان کوشیده است، جاهایی که به‌زعم وی نیاز به اصلاح دارد، اصلاحات لازم را پیشنهاد نموده و در برخی نسخه‌ها مطالبی را در جهت شناساندن بیشتر اثر، مؤلف یا کاتب ارائه نماید. بدیهی است این اقدام به‌هیچ‌وجه به معنای کم شمردن زحمات گروه فهرست‌نگاران نسخه‌های خطی این کتابخانه نیست، بلکه تلاشی متواضعانه جهت شناساندن بیشتر آثار، مؤلفان و کاتبان نسخه‌های مذکور است و صدالبته فاصله زمانی ۲۱ ساله میان تدوین و انتشار فهرست نسخه‌های خطی این کتابخانه با پژوهش حاضر و تدوین و شناسایی فهرست‌های مختلف از نسخه‌های خطی کتابخانه‌ها در ایران در خلال این ۲۱ سال سبب گردیده که برخی از نسخه‌ها که تا آن زمان منحصر به فرد و تک‌نسخه‌ای به شمار می‌رفت، اکنون دارای نسخه‌های متعدد باشد و همین به‌نوبه خود سبب گردیده که نگارنده بتواند از وجود نسخه‌های مختلف از یک اثر مطلع شود. لذا کوشیده است چنانچه در ضبط عنوان اثر، نام مؤلف یا نام کاتب نسخه دقت لازم در فهرست مذکور صورت نگرفته باشد، با ارائه ادله متقن - که لازمه انجام پژوهش‌های علمی است - به اعمال اصلاحات لازم دست بزند و تا حد امکان برای اثبات مدعای خویش، نسخه‌های دیگری از آن اثر، مؤلف یا کاتب در کتابخانه‌های دیگر برشمارد. در برخی موارد با توجه به آشنایی نگارنده با مناطق جغرافیایی کردستان و مشاهیر این دیار، به‌قدر وسع دانش خویش سعی نموده

مطالبی در جهت شناساندن بیشتر مؤلف یا کاتب ارائه نماید.

در خصوص روش کار، ابتدا عنوان نسخه و موضوع و زبان نسخه در داخل پرانتز ذکر شده است. در سطر بعدی نام مؤلف و به دنبال آن نام کاتب و تاریخ کتابت بر مبنای سال هجری قمری ذکر شده، پس از آن، بخشی به معرفی اجمالی نسخه اختصاص داده شده است. برخی از نسخه‌ها در بردارنده مطالبی مهم است که ذکر آن‌ها می‌تواند برای محققان راهگشا باشد، به همین منظور بخشی تحت نام «یادداشت کلی» در نظر گرفته شده است. همه گزینه‌های مذکور تا اینجا مأخوذ از کتاب فهرست نسخه‌های خطی این کتابخانه خواهد بود. برای نسخه‌هایی که به ظن نگارنده نیاز به اصلاحات یا توضیح خاصی دارند، بخشی تحت عنوان «توضیحات نگارنده» اضافه شده است و منعکس‌کننده دیدگاه راقم این سطور است. به جهت رعایت اختصار، در طول این پژوهش، هر جا از ترکیب «کتاب فهرست» سخن به میان آمد، منظور همان کتاب فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه انجمن آثار و مفاخر فرهنگی است. نسخه‌های مربوط به علماء و فرهیختگان کُرد در این کتابخانه به شرح زیر است:

۱- نادرنامه (وقایع تاریخی - شعر کردی)

مؤلف: الماس خان کندوله‌ای

کاتب/ تاریخ: نامشخص / قرن ۱۳

شماره بازیابی: ۲۵

شوی اشکپوش شیدایی شهبال

آغاز: قصد قشمشاه قاتلی قمتال

نه نادریش من نه هم نادری

انجام: فك كچ کرد قهر قادری

معرفی اجمالی نسخه: تاریخ مختصر نادرشاه افشار و سرگذشت جنگ‌ها و فتح‌های وی، که به نظم کشیده شده است.

توضیحات نگارنده: علیرضا خانی آغاز و انجام این نسخه را به صورت زیر تصحیح نموده است.

آشوی اشکپوس شیدایی شهبال

آغاز: قصد قشمشاه قاتلی قمتال

نه نادریش من نه هم نادری

انجام: و یک گیج گرد قهر قادری

۲- شرح رساله الأثرية (منطق - عربی)

مؤلف: اسماعیل بن مصطفی گلنبوی

کاتب/ تاریخ: محمد التیلکوی / ۱۳۳۰

شمارهٔ بازیابی: ۲۵/۱

معرفی اجمالی نسخه: رسالهٔ الأثریة در منطق و از کتاب‌های مشهور ابهری است. این رساله را گلنبوی شرح کرده و نوع شرحش شرح مزجی است.
توضیحات نگارنده: در خصوص عنوان، این شرح به شرح گلنبوی بر ایساگوچی معروف است. در خصوص کاتب، در نسخه مرقوم نموده محمد التیلکوی (از طایفه دونار). این طایفه یکی از طوایف ایل بزرگ ملکشاهی است و در نزدیکی سقز و دیواندره ساکن هستند.

۳- کفایة (نحو - عربی)

مؤلف: عبدالله بن محمد بتیوشی

کاتب/ تاریخ: محمد التیلکوی/ ۱۳۳۰

شمارهٔ بازیابی: ۲۵/۲

معرفی اجمالی نسخه: منظومه‌ای است در نحو مشتمل بر ۶۷۷ بیت.
توضیحات نگارنده: در خصوص عنوان، نام کامل این اثر کفایة المعانی فی حروف المعانی است که در کتاب فهرست، در بخش عنوان به ذکر واژه «کفایه» بسنده شده است. در ضبط نام مؤلف هم دقت کافی صورت نگرفته است، به جای «بتیوشی» سهواً «بتیوشی» ثبت شده است.

۴- جُنُگ اشعار عربی با ترجمه (شعر - عربی)

مؤلف: شیخ عبدالرحمن دیری

کاتب/ تاریخ: ملا لطف‌الله متلخص به سعدالدین/ ۱۳۰۳

شمارهٔ بازیابی: ۹۴

معرفی نسخه: این نسخه جُنُگ اشعار عربی است که توسط شیخ عبدالرحمن دیری به فارسی ترجمه شده و به دستور وی در ۲۸ جمادی‌الثانی سال ۱۳۰۳ق به وسیله سعدالدین بن ملا لطف‌الله برای میرزا حسنعلی خان منشی باشی حکمران آن روز کردستان، یعنی احتشام السلطنه نسخه برداری شده و آن شامل معلقات سبعة از صفحه ۲ تا اول صفحه ۷۰؛ از صفحه ۷۰ تا آخر صفحه ۷۵ قصیده نابغه ذبیانی؛ از صفحه ۷۶ تا ۱۱۹ قصاید السبع العلویات به نقل از کتاب ابن ابی الحدید در فتح خیبر و مدح حضرت علی (ع)؛ از صفحه ۱۲۰ تا ۱۲۴ قصیده طیطرانیه از رشیدالدین وطواط؛ از صفحه ۱۲۴ تا ۱۲۸ خمربه از عمر بن الفارض؛ از صفحه ۱۲۸ تا ۱۳۴ قصیده مدح النبى از کعب بن زهیر؛ از صفحه ۱۳۵ تا ۱۴۲ لامیه

العرب منسوب به شنفری؛ از صفحه ۱۴۳ تا ۱۴۹ لامیه العجم از حسین بن علی طغرایی؛ از صفحه ۱۴۹ تا ۱۵۹ قصیده لامیه الکرد از عبدالرحمن دیری فرزند نعمت الله مردوخی سنندجی، از صفحه ۱۵۹ تا ۱۶۳ ایضاً قصیده لامیه الکرد از عبدالرحمن دیری فرزند نعمت الله مردوخی در مدح میرزا محمدخان حاکم کردستان؛ از صفحه ۱۶۴ تا ۱۷۶ قصیده‌ای از عمیدالدین اسعد که هنگام حبس در قلعه اشکنوان سروده شده؛ از صفحه ۱۷۶ قصیده‌ای از عمیدالدین اسعد که هنگام حبس در قلعه اشکنوان سروده شده؛ از صفحه ۱۷۶ تا آخر قصیده مشهور به بردیه از شیخ محمد البوصیری در مدح حضرت رسول(ص).

توضیحات نگارنده: به استناد نسخه‌ای خطی (با شماره: ۱۶۲۱۲ که در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود) مسمی به کنز الهدایة اثر فخرالدین رودباری که عبدالرحمن دیری آن را تحریر نموده و در انتها نام خود را ذکر کرده که تخطی الاصل است و این نشان‌دهنده آن است که ایشان از علمای تخته‌ای سنندجی است.

۵- زهر الربیع فی الطرائف والملح والمقال البدیع (لطائف - فارسی)

مؤلف: نورالدین محمد بن نعمت‌الله جزائری

کاتب/ تاریخ: نامشخص/ ۱۲۳۱

شماره بازیابی: ۱۲۶

معرفی اجمالی نسخه: ترجمه کتاب زهر الربیع جد مؤلف به نام نعمت‌الله جزائری است. **یادداشت کلی:** به درخواست و به نام محمد صالح خان بیگلربیگی مشهور به آقاجان خان مکرری از زبان عربی به فارسی ترجمه شده است.

۶- شافیة (صرف - عربی)

مؤلف: عثمان بن عمر ابن حاجب

کاتب/ تاریخ: عبدالله جعفر بن حضرت دولت‌شاه الفاری/ ۷۹۷

شماره بازیابی: ۵

معرفی نسخه: کتاب مختصری است در علم صرف. در آخر آن قسمتی از قواعد نگارش کلمات را به نام «شافیه» آورده که پیوسته در حوزه‌های علمیه تدریس می‌شده و در ایران، هند، آستانه و مصر چاپ شده است.

۷- القیود الوافیة فی شرح الشافیة (صرف - عربی)

مؤلف: محمد بن محمد فارسی

کاتب/ تاریخ: نامشخص

شماره بازیابی: ۲۶

معرفی اجمالی نسخه: بر کتاب شافیه، شروع و حواشی و تعلیقات بسیاری به زبان فارسی و عربی و ترکی نوشته شده است، از جمله نسخه حاضر که شرحی بر آن کتاب است.

یادداشت کلی: در پایان نسخه (صفحه ۴۹۰) شرحی از محمد حسینی آمده مبنی بر مالکیت او بر این کتاب که از ملا محمد سعدالدین الترجانی در شهر ساوجبلاغ به سال ۱۳۴۸ق با حضور سه شاهد خریده است. نسخه حاوی حواشی و روی عبارات شافیه ابن حاجب با مرکب قرمز خط‌کشی شده و در صفحات ۴۹۱ و ۴۹۲ و ۴۹۳ محمد بن آدم بن عبدالله به شرح کتاب عویصة الاعلال ابن کمال پرداخته و محمد الداشلوغوجی به سال ۱۳۴۹ق آن را کتابت کرده است.

۸- حاشیة بر فوائد فناریه (منطق - عربی)

مؤلف: عبدالله بن حیدر کردی حسین‌آبادی

کاتب/ تاریخ: محمد ابن عبدالله/ تاریخ نامشخص

شماره بازیابی: ۳۶/۲

معرفی اجمالی نسخه: حاشیه مختصری است بر شرح فناری بر ایساغوجی اثیرالدین ابهری در منطق که به «الفوائد الفناریة» موسوم است.

۹- تعلیقة بر جهة وحدة (منطق - عربی)

مؤلف: نامشخص

کاتب/ تاریخ: عبدالفتاح بیلنکانی/ احتمالاً ۱۲۸۳

شماره بازیابی: ۳۷/۱

معرفی اجمالی نسخه: تعلیقی بر جهة الوحدة شروانی است. جهة الوحدة رساله کوتاهی در علم منطق است درباره آداب بحث و مناظره و آنچه که شاگرد باید در آغاز کار آن را بداند که به «جهة الوحدة» مشهور است.

یادداشت کلی: در مدرسه بوکان از محال مکریات به دست کاتب مذکور کتابت گردیده است. توضیحات نگارنده: نکته‌ای که در اینجا خالی از لطف نیست و آن اینکه تسمیه کتاب عربی به شیوه

فارسی چنان متداول نیست و بهتر است در کتاب فهرست نسخه‌های خطی عربی و فارسی کتابخانه انجمن آثار و مفاخر ایران، عنوان این نسخه به صورت «تعليقة على جهة الوحدة» ثبت شود. البته این رویه در اکثر عناوین نسخه‌های عربی این فهرست ادامه دارد و منحصر به این نسخه نیست.

۱۰- حاشیه جلیله جلالیه (منطق - عربی)

مؤلف: -

کاتب/ تاریخ: عبدالفتاح بیلنکانی/ ۱۲۸۳

شماره بازیابی: ۳۷/۲

معرفی اجمالی نسخه: یکی از شروح معروف بر کتاب تهذیب المنطق والكلام سعدالدین تفتازانی است.

یادداشت کلی: در مدرسه بوکان از محال مکریات به دست کاتب مذکور کتابت گردیده است. توضیحات نگارنده: در کتاب فهرست، برای عنوان این نسخه حاشیه جلیله جلالیه در نظر گرفته شده است و پایین تر از عنوان این عبارت درج شده است «متن از سعد الدین تفتازانی». حال با توجه به عنوان مشخص می شود نام این اثر الحاشیه الجلالیه علی متن تهذیب المنطق تفتازانی است و مؤلف آن جلال الدین محمد دوانی است که نام ایشان در فهرست قید نشده است.

۱۱- رساله جلال (منطق - عربی)

مؤلف: -

کاتب/ تاریخ: عبدالفتاح بیلنکانی/ ۱۲۸۳

شماره بازیابی: ۳۷/۳

معرفی اجمالی نسخه: این رساله به حل مشکلات حاشیه جلالیه پرداخته است. ابتدا به مشکلات آن اشاره کرده بعد آن‌ها را شرح داده است.

توضیحات نگارنده: همان طور که از معرفی نسخه هویدا است، این اثر حاشیه‌ای بر «الحاشیه الجلالیه جلال الدین دوانی بر تهذیب المنطق تفتازانی» است. لذا شایسته بود عنوان به صورت «حاشیه علی حاشیه الدوانی علی تهذیب المنطق» یا «حاشیه علی الحاشیه الجلالیه علی تهذیب المنطق» در نظر گرفته می شد. از سیاق حاشیه و انجام و آغاز نسخه چنین برمی آید که به احتمال فراوان این شرح مربوط به محمد بن ابی سعید تاج السعیدی باشد که دارای نسخه‌های فراوانی در کتابخانه‌های دیگری است که ذکر

همه آن‌ها در این مقال نمی‌گنجد.

۱۲- شرح حاشیه فتحیه (منطق - عربی)

مؤلف: عبدالفتاح بیلنکانی

کاتب/ تاریخ: خود مؤلف/ تاریخ نامشخص

شماره بازیابی: ۳۷/۴

معرفی اجمالی نسخه: عبدالفتاح می‌گوید: «من این حاشیه را بر تهذیب المنطق تفتازانی و دو حاشیه معروف آن پرداختم». او در این حاشیه همه ابواب منطق را می‌آورد و عبارات تفتازانی و دو حاشیه تهذیب را شرح و تفسیر می‌کند. در آخر آن جدولی از «جهات» قضایا و ترکیب آن‌ها در قیاسات برای اخذ جهت در نتایج آمده است.

۱۳- رساله در وجود (فلسفه متعالیه - عربی)

مؤلف: عبدالقادر بن محمد سعید تختی سنندجی

کاتب/ تاریخ: محمد جسیم/ ۱۲۷۴

شماره بازیابی: ۳۸/۱

معرفی نسخه: نویسنده می‌گوید: «چون بحث وجود از امهات فلسفه است و باآنکه آن از اعراب اشیاست، ولی بااین‌همه برای پاره‌ای از ازکیاء درباره آن شبهاتی است، پس بر آن شدم که این رساله را در سه بحث و یک خاتمه پردازم تا شاید رفع شبهه از اصحاب شبهه بنماید: بحث اول: در تحقیق وجود؛ بحث دوم: در وجدان وجود؛ بحث سوم: در اینکه وجود نفس وجود است؛ خاتمه: در اقوال متألّهین و مشائیین درباره وجود».

۱۴- رساله در واجب‌الوجود (فلسفه ربوبی - عربی)

مؤلف: عبدالقادر بن محمد سعید تختی سنندجی

کاتب/ تاریخ: محمد جسیم/ ۱۲۷۴

شماره بازیابی: ۳۸/۲

معرفی نسخه: نویسنده دو گفتار در این زمینه دارد، نزدیک به یکدیگر، و این کمی گسترده‌تر و آغاز می‌شود به اینکه بیشتر راه‌هایی که پیشینیان برای معرفت پیمودند، سخت و راه بلند بود، اکنون وی می‌خواهد راه ساده و کوتاهی را بیان کند. سپس به اثبات واجب می‌پردازد.

توضیحات نگارنده: با توجه به آغاز و انجام نسخه و مطابقت آن با نسخه‌های دیگر مشخص می‌شود نام دقیق این رساله «إثبات الواجب» است که نسخه‌های دیگری از آن در کتابخانه‌های دیگر ایران و عراق یافت می‌شود. از جمله دو نسخه در کتابخانه دائرة المعارف بزرگ اسلامی با شماره‌های ۶/۱۴۳۲ و ۳/۶۳۰، نسخه کتابخانه دانشکده الهیات تهران با شماره بازیابی ۶۶۷، دو نسخه موجود در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی با شماره بازیابی ۲/۲۲۶۸.

۱۵- رساله در وجود و تحقیق در لفظ آن (فلسفه متعالیه - عربی)

مؤلف: عبدالقادر بن محمد سعید تختی سنندجی

کاتب/ تاریخ: محمد جسیم / ۱۲۷۴

شماره بازیابی: ۳۸/۳

معرفی نسخه: نویسنده می‌گوید: «برای بحث درباره وجود واجب لازم است که «لفظ وجود» ابتدا مورد بحث قرار گیرد و معنی مصدری آن آشکار گردد و از اشتقاق آن صحبتی به میان آید و سپس حدود ماهیه مشخص شود تا بتوان به اثبات واجب رسید». او در این مسائل مطروحه بحث مستوفی می‌نماید که محتویات این رساله‌اند.

۱۶- رساله در باب علته شئی (فلسفه - عربی)

مؤلف: عبدالقادر بن محمد سعید تختی سنندجی

کاتب/ تاریخ: محمد جسیم / ۱۲۷۴

شماره بازیابی: ۳۸/۴

معرفی نسخه: به نوشته نویسنده برای آنکه علت هر شیء محقق شود، سه امر لازم است: «وجود» و «وجوب» و «یقین». او در ذیل این سه مطلب بحث لازم را می‌کند و در ضمن این بحث پاره‌ای از صفات الهی را ذکر می‌نماید.

توضیحات نگارنده: نام دقیق این رساله «علة حدود الاشياء» است.

۱۷- رساله در مباحث وجود (فلسفه - عربی)

مؤلف: عبدالقادر بن محمد سعید تختی سنندجی

کاتب/ تاریخ: محمد جسیم / ۱۲۷۴

شماره بازیابی: ۳۸/۵

معرفی نسخه: نویسنده می‌گوید: «بعضی از ازکیاء از من خواستند که در قول بعضی از صاحب‌نظران درباره مطالب گفته‌شده درباره وجود جرح و تعدیلی کنم. من هم محض اطاعت از آن‌ها به نگارش این مختصر پرداختم». او وجود را امر متحقق در صفات و ذات معرفی می‌کند و سپس مطالبی درباره «وجود» متحقق الذات و الصفات می‌آورد که بسیار خواندنی و ارزشمند است.

۱۸- رساله در علم الهی (کلام - عربی)

مؤلف: محمد جسیم

کاتب/ تاریخ: محمد جسیم / (به ظاهر ۱۲۷۴ سال کتابت این نسخه است)

شماره بازیابی: ۳۸/۶

معرفی نسخه: نویسنده از قول استاد خود می‌گوید: «قال الأخ الاستاد مدظله العالی...» خداوند عالم است و علم الهی از جمله صفات خداوندی است، چه خداوند تعالی مبدأ آثار است و این مبدئیت او یا باید «ذاتی» باشد یا برحسب «قصد» و یا بر سبیل «او با رد و نقض بعضی از این قسمت‌ها به مبدئیت ذاتی الهی می‌رسد و از این مبدئیت ذاتی علم خداوندی را اثبات می‌کند».

توضیحات نگارنده: نام دقیق این رساله «علم الله تعالی» است. پرواضح است که این رساله، غیر از آثاری است به همین نام که توسط علی نقی بن احمد احسانی و محمد شریف کشمیری تألیف گردیده و حسب اطلاع نگارنده سه نسخه دیگر از آن در کتابخانه دانشگاه تهران با شماره بازیابی ۲/۵۹۱۹، کتابخانه آستان قدس رضوی با شماره بازیابی ۳/۱۱۰۹۷ و کتابخانه عمومی اصفهان (فرهنگ سابق) با شماره بازیابی ۱۱۴۸۷ موجود است. نکته دیگری که می‌توان از چهار نسخه مذکور استنباط کرد این است که محمد جسیم مذکور در تعداد زیادی از نسخه‌ها نقش کاتب و در این نسخه و دو نسخه دیگر که در پی می‌آید، نقش مؤلف و کاتب را دارد. نام کامل ایشان محمد جسیم صدر العلمای کردستانی است و ظن غالب این است که محمد جسیم ثانی و برادر عبدالقادر بن سعید تختی سنندجی باشد.

۱۹- رساله در توحید (کلام - فارسی)

مؤلف: محمد جسیم

کاتب/ تاریخ: محمد جسیم / ۱۲۷۴

شماره بازیابی: ۳۸/۷

معرفی اجمالی نسخه: نویسنده می‌گوید: «قوم در مسئله «وحدت» گفته‌اند که وحدت یا وحدت در

«ماهیت» است یا وحدت در «وجود» و چون اصالت در باب وجود است نه ماهیت، پس وحدت از آن وجود است». بعد او در ذیل این قول، شبهه ابن کمونه را نقل می‌کند و می‌گوید در این باب رساله‌ای است تصنیف کرده و در آن رساله به تفصیل این شبهه را رد کرده است. او در اینجا اول شبهه را در مسئله علم الهی می‌آورد و در ذیل آن توضیحات مفصل می‌دهد و سپس شبهه را رد می‌کند و بعد به رد شبهه خود در باب دو «إله» (دو خدا) می‌پردازد و عدم امکان آن را توضیح می‌دهد.

۲۰- رساله در وحدة الوجود (فلسفه متعالیه - عربی)

مؤلف: محمد جسیم

کاتب/ تاریخ: محمد جسیم / ۱۲۷۴

شماره بازیابی: ۳۸/۸

معرفی اجمالی نسخه: نویسنده می‌گوید: «قصد آن دارم که در اینجا مطلبی آورم که چون شعله نوری باشد که هر کس آن را به دست گیرد از گمراهی نجات یابد و هر که از آن اعراض کند خسته و رنجور شود». بعد او به بحث در «ماهیت» و «وجود» می‌پردازد. ابتدا وجود را تبیین می‌کند و بعد ماهیات و تشعب آن‌ها را نقل می‌کند که سرانجام مسئله به وحدت وجود می‌رسد. او در این مقوله عقاید متألّهان و جزء آن‌ها را نقل می‌کند.

۲۱- شرح رساله وجود (کلام - عربی)

مؤلف: محمد کردستانی

کاتب/ تاریخ: محمد جسیم / ۱۲۷۴

شماره بازیابی: ۳۸/۹

معرفی نسخه: نویسنده که شارح کتاب شیخ عبدالقادر است، می‌گوید: «عالیجناب ملافتح الله از من خواست که تعلیقه‌ای بر کتابی بنویسم که ملاشیخ عبدالقادر در باب وجود نوشته و من به اطاعت از امر او این تعلیقه را پرداختم». او در این تعلیقه اقوال شیخ عبدالقادر را در باره وجود به اول را می‌آورد و در ذیل آن قول گفتار او را شرح می‌کند. شرح او شرحی توضیحی و تبیینی است نه انتقادی و تأسیسی و فقط در پاره‌ای از موارد اشاراتی به عقیده خود در این موضوع دارد که تازه آن منبعث از اقوال مشهوره است. اصل بحث هم دو مسئله اصلی کلام است: مسئله «علم الهی» و «خلق اعمال».

یادداشت کلی: در این نسخه روی اقوال رساله شیخ عبدالقادر با مرکب قرمز خط‌کشی شده است.

یاراحمدی؛ پژوهشی پیرامون نسخه‌های خطی فرهیختگان کُرد در کتابخانه انجمن آثار و مفاخر فرهنگی/۱۰۱

توضیحات نگارنده: نظر به اینکه دو نسخه دیگر از این اثر در کتابخانه ملی به شماره بازیابی ۷/۲۳۴۲۱ و کتابخانه آستان قدس رضوی با شماره بازیابی ۵/۱۱۰۹۷ وجود دارد، نام کامل مؤلف این رساله، محمد معتمد الاسلام کردستانی است. این شخصیت بلندپایه از علمای کانی مشکانی و جد مهین دخت معتمدی است.

۲۲- رساله در خلق اعمال و توحید (فلسفه - عربی)

مؤلف: محمد بن اسعد دوانی

کاتب/ تاریخ: محمد جسیم / ۱۲۷۴

شماره بازیابی: ۳۸/۱۰

معرفی نسخه: نویسنده می‌گوید: «به هنگام گذر از کاشان دوستی بنام سعد الدین (= سعید الدین) محمد استرآبادی از من خواست تا رسالتی بپردازم و در آن از چگونگی خلق اعمال سخن گویم و نشان دهم که اعمالی انسانی بر چه پایه ایست و قدرت و اراده آدمی در انجام آن بر چه حد است. پس به خواست او دست به کار شدم». او در این رساله مسئله اعمال را پیش می‌کشد و نشان می‌دهد که تا چه حد اعمال مقدور آدمی و تا چه اندازه خارج از قدرت اوست. پس در این قول از آراء فیلسوفان گذشته استمداد می‌جوید و اقوال آن‌ها را نیز نقل می‌کند.

یادداشت کلی: این اثر به سعدالدین محمد استرآبادی اهدا شده است.

۲۳- رساله در شرح سؤال کمیل (دینی - عربی)

مؤلف: محمود بن علی طاهر کاشی

کاتب/ تاریخ: محمد جسیم / ۱۲۷۴

شماره بازیابی: ۳۸/۱۱

معرفی نسخه: کمیل بن زیاد از حضرت علی علیه‌السلام سؤالی در معنی «حقیقت» کرده و حضرت به این سؤال او پاسخ داده است. محمود علی بن ابی طاهر کاشی سؤال و جواب کمیل را در این رساله شرح کرده است.

یادداشت کلی: در اینجا روی سؤال و جواب با مرکب قرمز خط‌کشی شده و سپس در ذیل آن‌ها قول کاشی آمده است.

توضیحات نگارنده: با توجه به آغاز و انجام به نظر می‌رسد، نام دقیق این رساله «شرح حدیث

الحقیقة» باشد و مؤلف آن محمود بن علی نطنزی است.

۲۴- رساله در شرح سؤال کمیل (منطق - عربی)

مؤلف:

کاتب/ تاریخ: محمد جسیم / ۱۲۷۴

شماره بازیابی: ۳۸/۱۲

یادداشت کلی: در پایان این رساله به حدود نیم صفحه قول «بعض العارفين» درباره احتجاب ذات الهی از طریق نور ظهور آن آمده و در صفحه ۵۵ تا اوایل صفحه ۵۶ نامه شیخ ابوسعید ابوالخیر به شیخ رئیس بوعلی سینا درباره خروج از اسلام مجازی و دخول در کفر حقیقی سؤالی آمده و بوعلی درباره این سؤال می گوید «اوصلنی هذه الكلمات الى ما وصل مائة الف سنة في العبادة» در ذیل این قول بوعلی از «سعد الملة و الدين الكانولی» توضیحاتی در حل این کلمات داده شده است.

توضیحات نگارنده: هرچند نام نویسنده در این رساله نیامده است، اما با قراین موجود در آغاز و انجام نسخه به نظر می رسد نام دقیق این رساله نیز همنام رساله قبل یعنی «شرح حدیث الحقیقة» باشد، با این تفاوت که مؤلف آن عبدالرزاق بن احمد عبدالرزاق کاشی است و بالغ بر ۱۰۰ نسخه از این رساله در کتابخانه های ایران یافت می شود.

۲۵- شرح رساله خلاصة العقاید (فلسفه - عربی)

مؤلف: عبدالقادر بن محمد سعید تختی سنندجی

کاتب/ تاریخ: محمد جسیم / ۱۲۷۵

شماره بازیابی: ۳۸/۱۳

معرفی نسخه: نویسنده می گوید: «چون رساله خلاصة العقاید درباره مسائل وجود را پرداختم که در عین ایجاز دارای مطالب بسیار بود، بر آن شدم که رفع اختصار از آن کنم و آن را شرح کنم، پس این شرح را پرداختم که مباشر بحث مطالب خلاصة العقاید است و آن را تقدیم به عمر پاشا (به ظاهر باید امیری باشد، زیرا در وصف او قلم فرسایی بسیار کرده است) می نمایم». او در این رساله ابتدا تقسیم عقلی وجود را ذکر می کند و سپس در ذیل آن تقسیم شرح مبسوطی می آورد.

یادداشت کلی: در شهر سلیمانیه کتابت شده و این اثر به عمر پاشا اهدا شده است.

۲۶- رد شبهه ابن کمونه و مسأله علم الهی (فلسفه - عربی)

مؤلف: نامشخص

کاتب/ تاریخ: نامشخص / ۱۲۷۴

شماره بازیابی: ۳۸/۱۴

معرفی نسخه: نویسنده می‌گوید: «محمد جسیم نامه‌ای برای من نوشت و در آن ابتدا شبهه ابن کمونه و مسئله علم الهی را طرح کرده بود و بعد شبهه ابن کمونه را تأیید نموده بود، ولی باین همه او از من در این باره نظر خواسته بود. من بر اثر تشمت خاطر فرصت جواب نیافتم، پس آن را به شیخ عبدالقادر مهاجر دادم. او چون خاطری آرام داشت به جواب آن پرداخت. پس من این جواب را برای او فرستادم، ولی به ظاهر این جواب مثل آن بود که او را ارضاء نکرد، چه او دوباره این مسئله را با مسئله علم الهی با نظریات خود آمیخت و برای من فرستاد، گرچه در این سال که سال ۱۲۷۵ق است، نامه او به من رسید، ولی باز مرا همان پریشان خاطر بود، اما این بار دیگر صلاح ندانستم که نامه او را بی جواب گذارم، لذا این جواب را که در رد قول ابن کمونه و حل مسئله علم الهی است پرداختم و برای او فرستادم».

۲۷- رفع الحاجب فی شرح اثبات الواجب (کلام - عربی)

مؤلف: عبدالقادر

کاتب/ تاریخ: محمد جسیم / ۱۲۷۵

شماره بازیابی: ۳۸/۱۵

معرفی نسخه: نویسنده می‌گوید: «مسئله اثبات واجب الوجود یکی از مسائل مهم فلسفی و کلامی است که درباره آن بزرگان زیادی از جمله ملاجلال دوانی مطلب نوشته‌اند. چون گفتار او در این باب بسیار مغلق بود و حاجب به تبیین داشت پس من کتاب اثبات واجب الوجود او را برداشتم و این رساله را در شرح آن پرداختم و آن را تقدیم به سلطان عبدالمجیدخان (پادشاه عثمانی) کردم». در این رساله ابتدا قول دوانی و سپس قول شارح آمده است.

توضیحات نگارنده: در کتاب فهرست و در ذیل این مؤلف این اثر فقط نام عبدالقادر آمده است. نام کامل مؤلف عبدالقادر بن محمد سعید تختی سنندجی است از اعلام کُرد است که این اثر را تألیف نموده است و نسخه‌های متعددی از این اثر در کتابخانه‌های ایران و عراق یافت می‌شود.

۲۸- رساله در اثبات واجب (کلام - عربی)

مؤلف: نامشخص

کاتب/ تاریخ: محمد جسیم / ۱۲۷۵

شماره بازیابی: ۳۸/۱۶

معرفی نسخه: این رساله که درباره اثبات واجب نوشته شده، طبق قول نویسنده آن رساله‌ای است که در آن اثبات واجب بر نهج و روشی است که گذشتگان به آن روش چیزی ننوشته‌اند. او ابتدا «معنی اضافی» را طرح می‌کند و سپس با استفاده از این معنی به اثبات واجب می‌پردازد. در حاشیه صفحه اول در توضیح لفظ «اوردت» متن آمده: «المورد ... عبدالقادر بن شیخ سعید» و از این تذکر احتمال داده می‌شود که نویسنده این رساله شاید شیخ عبدالقادر بن شیخ سعید باشد.

توضیحات نگارنده: همان‌طور که در سطور بالا ذکر شده، در کتاب فهرست و با تردید، این رساله به عبدالقادر بن شیخ سعید که همان عبدالقادر مهاجر تختی است، نسبت داده شده است، و به همین جهت نام مؤلف ذیل نام رساله درج نگردیده است. ضمن تأیید صحت این انتساب، ذکر این نکته خالی از لطف نیست که نسخه‌های دیگری از این اثر در کتابخانه‌های دیگر ایران می‌توان یافت. از جمله دو نسخه از این رساله در کتابخانه مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی با شماره‌های ۳/۶۳۰، و ۶/۱۴۳۲ و یک نسخه در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی با شماره بازیابی ۲/۲۲۶۸

۲۹- الدرّة الفاخرة (فلسفه ربوبی - عربی)

مؤلف: عبدالرحمن بن احمد جامی

کاتب/ تاریخ: محمد جسیم / تاریخ نامشخص

شماره بازیابی: ۳۸/۱۷

معرفی نسخه: رساله‌ای در اثبات واجب‌الوجود به روش فلاسفه، صوفیه و متکلمین است. مباحث آن موضوعاتی از قبیل کیفیت صدور کثرت از خداوند واحد، اثبات واجب، صفات، علم، اراده و قدرت خداوند را دربردارد. وی از دانشمندانی چون صدرالدین قونوی، قطب‌الدین رازی، علامه فناری، بوعلی سینا و ... نقل قول می‌کند.

۳۰- فرائد غفوریه فی شرح الدرّة الفاخرة (فلسفه ربوبی - عربی)

مؤلف: رضی‌الدین عبدالغفور لاری

یاراحمدی؛ پژوهشی پیرامون نسخه‌های خطی فرهیختگان کُرد در کتابخانه انجمن آثار و مفاخر فرهنگی/۱۰۵

کاتب/ تاریخ: محمد جسیم/ تاریخ نامشخص

شماره بازیابی: ۳۸/۱۸

معرفی نسخه: نویسنده، کتاب الدرّة الفاخرة جامی را که در اثبات واجب الوجود است، در این رساله شرح می‌کند و قول او را ضمن شرح مزج تفسیر می‌کند.

۳۱- شرح ثانی رساله خلاصة العقاید (دینی - عربی)

مؤلف: عبدالقادر بن محمد سعید تختی سنندجی

کاتب/ تاریخ: محمد جسیم/ ۱۲۷۵

شماره بازیابی: ۳۸/۱۹

معرفی نسخه: نویسنده می‌گوید: «به سابق رساله‌ای در عقاید پرداختم و بعد به من رجوع شد که شرحی بر آن پردازم و آن را به نام واحدی از لشکر سلطان عبدالمجید خان کنم. من چنین کردم. بعد باز به من رجوع شد که شرح دیگر درباره آن پردازم. محض اتیان امر این شرح مجدد را درباره رساله عقاید پرداختم و آغاز آن از تسمیه کردم و سپس مسائل وجود را که در رساله عقاید آورده بودم در اینجا به شرح کشیدم».

۳۲- جُنْگ فلسفی (فلسفه - عربی)

مؤلف: -

کاتب/ تاریخ: محمد جسیم/ تاریخ نامشخص

شماره بازیابی: ۳۸/۲۰

معرفی نسخه: این جُنْگ که از صفحه ۳۳۴ شروع می‌شود و تا ۳۵۳ ادامه دارد. در آغاز (از صفحه ۳۳۴ تا ۳۳۸) از مسائل وجود بحث می‌کند و در دوازده سؤال مطلب را طرح و جواب می‌دهد. این سؤال‌ها در این رساله پس از طرح جوابش در ذیل آن می‌آید. از پایان صفحه ۳۳۸ تا وسط صفحه ۳۴۱ عبدالقادر بن محمد سعید غفاری در دو مطلب «مبدأ» و «معاد» را بحث می‌کند و در تحت این دو مطلب او نظر متبع را می‌آورد و با «إن قلت» و «قلنا» به طرح ایراد و پاسخ آن‌ها در این مقوله می‌پردازد. از صفحه ۳۴۱ تا ۳۴۵ همان عبدالقادر بن محمد سعید مطالبی در بیان حدود عالم و وجود صانع آن و توحید این صانع و اثبات معاد و نبوت می‌آورد و می‌گوید: «این بیان من درباره این مطالب بر «وجه بدیع و نهج صنیع» است». از اواخر صفحه ۳۴۵ تا اواخر صفحه ۳۴۶ بحث در «لایتناهی» و ابطال لایتناهی است.

از اواخر صفحه ۳۴۶ تا اوایل صفحه ۳۴۸ طرح مسئله «کلام الهی» است که آیا آن لفظی است یا نفسی و تقدیم است یا حادث، واحد است یا متکثر، قائم به حق تعالی است یا به غیر او. از اواسط صفحه ۳۴۸ تا اواخر صفحه ۳۴۹ بحث در اختلاف متکلمان است در کلام الهی مبنی بر اینکه می‌دانیم کلام صفت متکلم است. حال درباره کلام الهی چه باید بگوییم، در ذیل این سؤال عقاید معتزله و جزء آن‌ها آورده می‌شود. در ذیل صفحه ۳۴۹ تا آخر صفحه ۳۵۰ بحث در این است که حق تعالی را زمانی و مکانی نیست و این مطلب با پرسش‌های مطروحه به صورت «إن قیل» یا «قلنا» جواب گفته می‌شود. از صفحه ۳۵۱ تا اوایل صفحه ۳۵۲ بحث در کلمه «لا إله إلا الله» است و این عبارت از طریق نحوی و فلسفی مورد تحلیل قرار می‌گیرد و در صفحه ۳۵۳ تقسیم حکیمان و فلاسفه می‌آید و برحسب این تقسیم حکیمان بر دو گروه منقسم می‌گردند. گروهی مشائی که بر حسب تعریف مقسم، مشائی‌ها آنان‌اند که قائل‌اند که به حقایق موجودات از طریق برهان و عقل می‌توان راه یافت و در برابر آن‌ها گروه دوم اشراقین هستند که معتقدند شناخت حقایق با ریاضت و صفای نفس حاصل می‌شود.

توضیحات نگارنده: رساله‌های موجود در این جنگ از آثار گران‌بهای شیخ عبدالقادر بن محمد سعید مهاجر تختی است و نسخه‌های دیگری از آن در کتابخانه‌های دیگر ایران یافت می‌شود. مثلاً رساله مبدأ و معاد مذکور در بالا دارای ۵ نسخه دیگر است که ۴ نسخه از آن با شماره بازیابی ۸/۱۴۰۶، ۸/۱۳۹۶، ۲/۶۳۰ و ۸/۱۴۰۶ در کتابخانه مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی و یک نسخه از آن نیز با شماره ۲۱۷۲۸ در کتابخانه ملی ایران موجود است.

۳۳- جنگ (گونگون - عربی)

کاتب/ تاریخ: محمدصادق مشهور به ابوالوفاء/ ۱۳۰۷

شماره بازیابی: ۳۹

معرفی نسخه: جنگ از صفحه یک تا شش مطالبی درباره «کلمه» و تقسیم آن به حرف اسم و فعل و بعد مطالبی در باب معرب و مبنی و الف و لام ظرف در نحو دارد و بنا بر قول مندرج در صفحه ۶ این گفتارها از افادات حاجی سید حسن چوری است که در ۱۲۹۲ق تقریر کرده و در سال ۱۳۰۴ق کتابت گردیده است. از صفحه ۷ تا ۱۵ مطالبی در باب ظرف در نحو عرب و اقسام آن آمده و باز آن از افادات سید حسن چوری است که از طریق محمدصادق ملقب به ابوالوفاء به سال ۱۳۰۴ق کتابت شده است. در صفحه ۱۹ و ۲۰ فهرست کتاب فریده در شرح شیخ جلال‌الدین سیوطی (یعنی بهجة المرضیة) است که در جداولی آمده است. در پایان صفحه ۲۰ کاتب می‌گوید این جدول در عصر روز شنبه در قریه چور کتابت

یاراحمدی؛ پژوهشی پیرامون نسخه‌های خطی فرهیختگان کُرد در کتابخانه انجمن آثار و مفاخر فرهنگی/۱۰۷

گردیده است. از صفحه ۲۳ تا ۱۸۶ الفیه‌ای به شعر در «نحو و صرف و کتابت» آمده که محمدصادق ملقب به ابوالوفاء می‌گوید در چور آن را به سال ۱۳۰۴ ق کتابت کرده است. این قسمت از جنگ دارای حواشی توضیحی بسیار درباره ابیات «فریده» است و درباره عوامل نحوی نیز مطالبی دارد و طبق ذیل صفحه ۱۹۷ این مطالب را چوری برای فرزندش محمد تحریر نموده است. از صفحه ۲۰۲ تا ۲۶۴ قصیده‌ای است با قافیه همزه در مدح خاتم النبیین پیغمبر اسلام به کتابت محمدصادق مشهور به ابوالوفاء و در تاریخ ۱۳۰۷ ق تحریر شده، از صفحه ۲۷۱ تا ۲۸۸ اشعاری است در باب «عروض شعر» که سراینده آن خود را حسینی النسب معرفی می‌کند: «يقول معروف حسینی النسب». این ابیات در این جنگ به سال ۱۳۰۷ ق کتابت شده است. از صفحه ۲۹۰ تا ۳۲۰ رساله‌ای است به نثر در يك مقدمه، دو باب، يك خاتمه در علم عروض و کاتب آن به ظاهر محمدصادق مشهور به ابوالوفاء در سال ۱۳۰۷ ق است.

توضیحات نگارنده: در متن فوق آنجا که از منظومه‌ای عروضی در کتاب فهرست نام برده شده که سراینده آن، خود را حسینی النسب معرفی می‌کند، با استناد به مصراع اول این منظومه (يقول معروف حسینی النسب) مشخص می‌گردد، این منظومه همان منظومه عروض شیخ معروف نودهی است که در همان مصراع مذکور به نام خویش نیز اشاره نموده است. حسب اطلاع نگارنده این منظومه حداقل دارای ۱۳ نسخه در کتابخانه‌های ایران و عراق است: از جمله ۴ نسخه در کتابخانه مکتبه الاوقاف المركزية شهر سلیمانیه با شماره‌های ۲/۱۹۴، ۳/۱۰، ۲۸۷۱-۲۸۷۴، ت/مجامع/۷۷۷-۷۸۶، ت/مجامع/۱۱۵۷-۱۱۱۶، دو نسخه در کتابخانه مجلس شورای اسلامی با شماره‌های ۳/۳۵۷۸، ۲/۱۹۲۹۲، دو نسخه در کتابخانه ملی ایران با شماره‌های ۳/۴۲۲۳، ۲/۴۵۶۵، یک نسخه در کتابخانه مرکز احیاء میراث اسلامی به شماره ۵/۱۱۸۹، یک نسخه در کتابخانه شیخ علی حیدر با شماره ۳۰۲، یک نسخه در کتابخانه آیت‌الله مرعشی با شماره ۷/۱۷۲۲۸ و نسخه‌ای با شماره ۲/۱۹۴ در کتابخانه یعقوب سرکیس.

۳۴- تحریر البلاغة (بلاغت - عربی)

مؤلف: محمد بن آدم بن عبدالله

کاتب/ تاریخ: محمد داشاغلوچی/ تاریخ نامشخص

معرفی نسخه: نویسنده می‌گوید: «چون علم بلاغت از اجل علوم است و از طریق آن می‌توان مشکلات گفتارها را رفع کرد، لذا بر آن شدم کتابی موجز در این باره بنویسم که حاوی امهات این علم باشد». نویسنده پس از ختم کتاب مدت تحریر این کتاب را هفده روز بیان می‌کند و مباحث آن عبارت‌اند

از: يك مقدمه در باب «فصاحت» و هشت باب در معانی به این شرح: باب اول: در احوال اسناد خبری؛ باب دوم: احوال مسندالیه؛ باب سوم: احوال مسند؛ باب چهارم: در متعلقات فعل؛ باب پنجم: در قصر؛ باب ششم: در انشاء؛ باب هفتم: در فصل وصل؛ باب هشتم: در ایجاز و اطناب و مساوات. از صفحه ۱۳ فن بیان آغاز می‌شود در آن این ابواب می‌آید: باب اول: در تشبیه؛ باب دوم: در مجاز؛ باب سوم: در کنایه. از صفحه ۱۸ فن سوم در بدیع آغاز می‌گردد و در تحت آن این ابواب می‌آید: باب اول: در محسنات معنویه؛ باب دوم: در محسنات لفظیه؛ خاتمه: در دو فصل: فصل اول: در سرقات شعریه؛ فصل ثانی: در حسن ابتدا و تخلص و انتهاء.

توضیحات نگارنده: مؤلف این نسخه و نسخه بعدی (شماره ۳۵) محمد ابن آدم بالکی از علمای نامدار گردزیان است.

۳۵- تهذیب الأصول (اصول - عربی)

مؤلف: محمد بن آدم بن عبدالله

کاتب/ تاریخ: محمد داشاغلوچی / ۱۳۴۹

شماره بازیابی: ۴۱/۲

معرفی نسخه: نویسنده می‌گوید: «چون علم اصول از امهات علوم دینی و از مهمات مسائل فقهی و قضایی است بر آن شدم که وجیزه‌ای در آن پردازم و آن را در يك مقدمه و چهار باب و يك خاتمه تقدیم علاقه‌مندان کنم، مقدمه: در تعریف فقه؛ باب اول: در کتاب؛ باب دوم: در سنت؛ باب سوم: در اجماع؛ باب چهارم: در قیاس. خاتمه در سه فصل: فصل اول: در دلایل لفظیه؛ فصل دوم: در تعارض و تراجیح؛ فصل سوم: در اجتهاد». نویسنده می‌گوید: «این کتاب را در نه روز پرداختم و سال تحریر آن ۱۲۰۶ ق است».

یادداشت کلی: کتابت از روی خط مصنف در سال ۱۳۴۹ ق در ساوجبلاغ (مکری) در مسجد سید نظام انجام گرفته است.

۳۶- شرح رساله إستعارة (بلاغت - عربی)

مؤلف: ابراهیم بن محمد عصام الدین اسفراینی

کاتب/ تاریخ: محمد داشاغلوچی / تاریخ نامشخص

شماره بازیابی: ۴۱/۳

معرفی نسخه: این شرح بر رساله استعارات ابوالقاسم بن ابی بکر لیشی است، چندین حاشیه نیز بر آن نوشته شده است.

یادداشت کلی: مطالب شرح مزج‌گونه از فاضل قزلیجی درباره قول قوشجی شارح رساله «عضدیه» آمده است. احتمالاً قسمتی از کتابی بوده که در این صفحات فقط قول شارح، یعنی قول قوشجی در اسماء «حروف مبانی» مثل الف و باء و لفظ تعیین به ابتدا مورد بحث قرار گرفته و بعد اسماء کتب، الفاظ موضوعه، اسماء اعداد، اسماء افعال و اسماء علوم شرح داده شده و سپس عبارت «لفظ تعیین» مورد بحث واقع شده است. ضمن بحث‌های دوباره به اشتقاق کلمه مسئله وضع پیش کشیده می‌شود و در آخر این قول می‌آید که اعتراض قوشجی بر قاضی عضد وارد نیست. در این سه صفحه حواشی توضیحی و انتقادی مفیدی که اشاره به مباحث دقیق علم الالفاظ است، وجود دارد.

۳۷- فائده (= الفوائد الغیاثیة) (علم الالفاظ - عربی)

مؤلف: عبدالرحمن بن احمد عضدالدین ایجی

کاتب/ تاریخ: نامشخص

شماره بازیابی: ۴/۱۷

معرفی نسخه: این رساله که با «قال» شروع می‌شود و بعد از آن فاعل «قال» مشخص می‌شود که قاضی عضد است. رساله شامل يك «مقدمه» و «تقسیم» و «خاتمه» است.

یادداشت کلی: در پایان نسخه آمده: «در چهارشنبه ۲۲ شهر صفر سال ۱۳۳۴ق نماز مرحوم اخوی سید عبیدالله به واسطه برودت موقوف شد». سپس در چند سطر عریضه ملا محمود باکی به نثر آمده و سپس ضمن چند بیت شعر جواب آن عریضه به وسیله «حضرت ضیاءالدین قدس سره» می‌آید.

توضیحات نگارنده: به قرینه نام ملا محمود باکی و حضرت ضیاءالدین می‌توان یقین پیدا نمود که کاتب کُرد زبان و از محال سقز بوده است. مردوخ روحانی در کتاب تاریخ مشاهیر کرد در شرح احوال ملا محمود باکی چنین نوشته است: «صوفي باصفا، شاعر شوریده و ادیب لیب ملا محمود از اهالی «خور خوره» سقز، متخلص به باکی به سال ۱۲۵۲ هجری قمری تولد یافته و در سال ۱۳۱۸ هجری قمری درگذشته است. وی شخصی فاضل و متقی و از مریدان شیخ عمر ضیاءالدین نقشبندی بوده و از شغل حکاکامی امرار معاش می‌کرده است. او بیشتر عمر خویش را در جوار مرشدش در بیاره شریفه سپری کرده است.»^۱ در همین چند سطر ایشان نیز از ملا محمود باکی و شیخ عمر ضیاءالدین نقشبندی نام برده است.

۱. روحانی، تاریخ مشاهیر کرده، ۷۷/۲.

۳۸- فریده (صرف و نحو - عربی)

مؤلف: عبدالرحمن بن ابی بکر سیوطی

کاتب/ تاریخ: ملا عبدالله درساوج بلاغ مکرری/ قرن ۱۳

شماره بازیابی: ۴۱/۶

معرفی نسخه: این فریده، الفیه‌ای است در صرف و نحو عرب به شعر و غیر از الفیه معروف ابن مالک است.

نتیجه‌گیری

کتابخانه انجمن آثار و مفاخر فرهنگی واقع در شهر تهران با دربرداشتن نسخه‌های خطی ارزشمند، یکی از اماکن مهم برای محققان و پژوهشگران عرصه میراث مکتوب خطی به شمار می‌رود. این کتابخانه دارای ۱۹۲ جلد نسخه خطی است که ۱۴۱ جلد آن به زبان فارسی و ۵۱ جلد آن به زبان عربی است. ناگفته نماند یک نسخه به زبان کردی و یک نسخه به زبان ترکی هم در این کتابخانه وجود دارد که در فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه انجمن آثار و مفاخر فرهنگی به جهت قِلّت تعداد آن‌ها، ذیل نسخه‌های خطی فارسی آورده‌اند. این کتابخانه علاوه بر داشتن نسخه‌های خطی تک‌عنوانی، دارای مجموعه‌های ارزشمندی است که هر مجموعه حاوی تعداد قابل‌توجهی نسخه خطی است. با توجه به تعدد موضوع، مؤلف و کاتب در هر مجموعه، در این پژوهش هر کدام از نسخه‌های موجود در یک مجموعه به‌صورت تک‌عنوانی و مستقل بررسی شده است.

نگارنده به اقتضای نیاز هر نسخه و در حد وسع دانش خویش، مطالبی را در جهت اصلاح و یا شناساندن بیشتر نسخه‌ها، مؤلفان و کاتبان ارائه نموده است. از جمله ذکر عنوان دقیق برخی از نسخه‌ها همانند نسخه‌های شماره ۳، ۱۰، ۱۴، ۱۱، ۱۸، ۲۳، ۲۴ و ۳۳ و ذکر نام کامل و صحیح مؤلفان و کاتبان در نسخه‌های شماره ۳، ۴، ۱۰، ۱۸، ۲۱، ۲۴، ۲۷، ۲۸ و ۳۳.

برخی از نسخه‌های خطی مربوط به فرهیختگان کُرد در این کتابخانه حاوی مطالب منحصر به فردی است. به‌عنوان مثال نسخه شماره ۹۴ که جنگ شعر عربی است، حاوی دو قصیده لامیه عربی از شیخ عبدالرحمن نامی از خاندان معروف مردوخی‌های سنندج بوده، که بررسی هر کدام از آن‌ها نیاز به انجام پژوهشی مجزا دارد. نسخه شماره ۴/۴۱ نیز حاوی عریضه ملا محمود باکی به نثر و جوابیه آن به شعر توسط شیخ ضیاء‌الدین است که می‌تواند دست‌مایه پژوهش مستقلی باشد. مهم‌ترین نتایج این پژوهش به شرح زیر است:

یاراحمدی؛ پژوهشی پیرامون نسخه‌های خطی فرهیختگان کُرد در کتابخانه انجمن آثار و مفاخر فرهنگی/۱۱۱

۱. تعداد نسخه‌های خطی (شمارش به‌عنوان تک‌عنوانی نه مجموعه) که نویسندگان کرد در آن‌ها نقش داشته‌اند ۳۸ نسخه است. از این تعداد ۳۶ نسخه به زبان عربی، یک نسخه به زبان کُردی و یک نسخه به زبان فارسی است.

۲. موضوع‌های این نسخه‌ها متفاوت و شامل موضوعات مختلفی از جمله دینی، فلسفی، کلام، منطق، تاریخ، علوم عربی، شعر و لطایف است.

۳. پربسامدترین موضوع فلسفه با ۱۲ نسخه (شامل انواع فلسفه از جمله فلسفه متعالیه و ربوبیه و غیره) است. پس از آن منطق با ۷ نسخه و علم کلام با ۵ نسخه در جایگاه بعدی قرار می‌گیرد.

۴. پرکارترین مؤلف، عبدالقادر بن سعید تختی سندی مشهور به شیخ عبدالقادر مهاجر تخته‌ای با تألیف ۷ رساله است.

پرکارترین کاتب که نزدیک به نیمی از نسخه‌های مذکور را کتابت نموده است، محمد جسیم نامی است که با توجه به قرائن موجود، (که در این پژوهش سخن از آن به میان رفته است)، ایشان برادر شیخ عبدالقادر مذکور است. البته فعالیت ایشان محدود به کتابت نبوده و در سه نسخه ایشان نقش مؤلف - کاتب داشته‌اند.

فهرست منابع

انوار، سید عبدالله. فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه انجمن آثار و مفاخر فرهنگی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۰.

روحانی، بابامردوخ. تاریخ مشاهیر کرد. تهران: سروش، ۱۳۸۲.

Transliterated Bibliography

Anwār, Sayyid ‘Abd Allāh. *Fihrist-i Nuskhah-hā-yi Khaṭṭī-i Fārsī va ‘Arabī Kitābhānah-yi Anjuman-i Āsār va Mafākhir-i Farhangī*. Tehran: Anjuman-i Āsār va Mafākhir-i Farhangī, 2001/1380.

Rūhānī, Bābā Mardūkh. *Tārīkh-i Mashāhīr-i Kurd*. Tehran: Surūsh, 2003/1382.